

CIENÍ

Wstęp. Eksplicakcja: Nazwy i ich etymologia. Główne wyobrażenia cienia. Rodzaje cienia i ich nazwy. Kompleksy. Opozycje. Powstawanie. Wygląd. Właściwości. Temperatura. Ruch. Działania. Procesy. Cień jako postać. Lokalizacja. Lokalizator – cień jako miejsce schronienia, odpoczynku, spotkania miłosnego, modlitwy, ukrycia, smutku i odrzucenia. Wykorzystanie. Zakazy. Działania na cieniu. Wróżby. Przepowiednie. Symbolika.

Dokumentacja: Zagadki. Przysłowia. Kolędy. Pieśni weselne. Pieśni miłosne i o miłości. Pieśni religijne i pieśni „za Obrazem”. Pieśni żołnierskie. Pieśni dziadowskie. Bajki. Podania. Opowieści wizereniowe. Opowiadania. Pisana poezja chłopska. **Bibliografia.**

Cień łączony jest ze światłem i zarazem przeciwstawiany mu jako ciemny, a przy tym niewyraźny i nikły. Na poziomie symbolicznym oznacza coś ulotnego i zwodniczego, jest wiązany z troską, śmiercią, diabłem i złem, w opozycji do radości, zbawienia, dobra. W codziennej praktyce cień rzucany przez słońce wykorzystywano do odmierzania czasu.

Wedle ludowych wyobrażeń cień człowieka to jego dusza; to także ciemna, grzeszna strona człowieka, jego wyrzuty sumienia. Wierzono, że człowiek powtarza los swojego cienia, więc liczne zakazy zabraniały szkodzić cieniowi. Brak czyjeś cienia podczas wieczery wigilijnej traktowano jako zapowiedź rychłej śmierci. Wierzono, że cienia nie ma *strzygoń*, zbójca i podpalacz, bo jego dusza już za życia płonie w piekle albo uszła razem z dymem pożaru. Wedle wierzeń postać cienia przybierają duchy zmarłych, zwłaszcza pokutników, a także *strachy*, *zmory*, *Skarbnik*, zły duch i śmierć.

Ciemny i chłodny cień drzew jest wartościowany pozytywnie jako miejsce chroniące przed upałem, nadające się na miłosne spotkanie, odpoczynek, modlitwę. Jako miejsce osłonięte od dobroczynnego działania ciepła i światła, przyciągające smutnych i odrzuconych, cień jest wartościowany negatywnie.

Symbolika cienia drzew jest związana z symboliką konkretnego drzewa. W cieniu drzew „miłosnych” związanych z chłopcem lub dziewczyną, pod jaworem, lipą, jabłonią odbywa się spotkanie kochanków; w cieniu brzozy znajduje się grób; w cieniu cyprysowym samotny chłopiec tęskni za dziewczyną; poeta modli się w cieniu czeremchy lub sosny. *Cień skrzydeł*, *dłoni* symbolizuje opiekę, ochronę. W przysłowiach do cienia porównywane są uczucia – miłość, która jak cień ucieka, i zazdrość, która jak cień światłu towarzyszy czyjemuś powodzeniu.

W najstarszych kulturach tradycyjnych cień to obraz rzeczy ulotnych, nierealnych, zmiennych, rodzaj odbicia, przeciwstawiany światłu Herd Lek 24, Chev Dic 3/416; także Chev Dic 3/416, Kow Lek 62; integralna część osoby lub rzeczy, od której pada. Wierzono, że cokolwiek przydarzy się cieniowi, przydarzy się i człowiekowi De Vries Dic 418; dlatego np. na wyspach Salomonowych ten, kto nastąpił na cień króla miał być karany śmiercią Bieg Koleb 18.

Cień to postać ludzkiej duszy, zmarłego Herd Lek 24, Kow Lek 64 lub zjawisko pomiędzy ciałem a duszą De Vries Dic 417. Indianie kanadyjskiej Północy wierzyli, że po śmierci dusza wędruje do królestwa Wilka, na zachodzie, a cień przebywa w pobliżu grobu i podtrzymuje relacje z żywymi Chev Dic 3/416–417. Cień uważano również za negatywną „kopię” ciała, obraz jego gorszej, niższej części Cir Sym 98.

W tradycji chińskiej cień jest pierwiastkiem *ying*, przeciwstawionym *yang*. Brak cienia u chińskich osobistości tłumaczono zdolnością przenikania światła przez ich ciało w wyniku jego oczyszczenia, wyjściem poza ograniczenia cielesnej egzystencji Chev Dic 3/416. Specyficzny dla chińskiej tradycji artystycznej jest *teatr cieni* (*chińskie cienie*) – rodzaj przedstawienia kukiełkowego, w którym widzowie dostrzegają tylko cienie poruszających się lalek na przejrzystym ekranie Kop SSym 46.

W wierzeniach afrykańskich cień uważano za drugą naturę rzeczy Chev Dic 3/416, Herd Lek 24; cień i noc utożsamiano ze śmiercią, a światło z życiem Chev Dic 2/307, Sok Afr 165. Wierzono, że zmarły żywi się tylko cieniem rzeczy, wiedzie życie cienia Chev Dic 3/416. Według afrykańskich Żydów duchy domowe przybierają postać białych cieni Wisła 1897/378.

W kulturze greckiej cień uważany był za postać ludzkiej duszy Grav Mit 191. U Lukiana cienie są naszymi oskarżycielami w sądzie po śmierci De Vries Dic 417. W bajkach Ezopa cień to przeciwieństwo istoty rzeczy, ciała Kop SSym 46. W filozofii Platona to namiastka rzeczywistości Herd Lek 24.

W tradycji judaistycznej cień, podobnie jak noc i obłok, symbolizuje rzeczywistość dwojakiego rodzaju, w zależności od tego, czy jest wyrazem obecności światła czy też jego braku Duf STB 149. Cień to coś ruchomego 2 Krl 20,9,10; nieuchwytnego Syr 34,2 i ulotnego, a jego przemijanie wiąże się z przemijaniem ludzkiego życia Koh 6,12, Ps 102,12b i in.; Duf STB 150. Związany jest z chaosem i śmiercią – człowiek po śmierci idzie do *kraju pełnego ciemności, do ziemi czarnej jak noc, do cienia chaosu i śmierci* Hi 10,21; Duf STB 150. Cień to również ochrona przed upałem Iz 4,6; 32,2; Duf STB 151. Cień Boga jest cieniem bezpiecznym: *cień ochrony boskich skrzydeł* Ps 36,7; 57,1 i in., *w cieniu swej ręki Mnie ukrył* Iz 49,2. Naród wybrany porównywany jest do winorośli dającej cień górcom Ps 80,11; do cedru kryjącego ptactwo w swym cieniu Ez 17,23; Duf STB 151.

W chrześcijaństwie, w Nowym Testamencie cień ma moc osoby, od której pada: *wynoszono też chorych na ulicę i kładziono na łożach i noszach, aby choć cień przechodzącego Piotra padł na któregoś z nich* Dz 5,15. To także namiastka czegoś, coś nierzeczywistego i niepełnowartościowego: *Prawo posiada tylko cień przyszłych dóbr, a nie sam obraz rzeczy* Heb 10,1. W Ewangelii św. Mateusza cień jest wiązany ze śmiercią i przeciwstawiany światłu, które przyszło wraz z Chrystusem: *mieszkańcom cienistej krainy śmierci światło weszło* Mt 4,16.

Według wierzeń słowiańskich dusza zmarłego przybiera postać cienia Mosz Kul 2/589, Slav Mif 2/458, Żajw Ukr 598, Szyj RS 204, 208. Brak cienia według wschodnich Słowian był cechą wyróżniającą *wieźmy* i *kołdunów* Slav Mif 2/458. Południe – godzinę bez cienia – uważano za czas działania demonów Szyj RS 181–182. W wyobraźni Słowian cień to integralna część człowieka. Wierzono, że bijąc czyjś cień można pobić lub nawet zabić osobę, albo że zamurując cień w podwaliny domu można spowodować śmierć osoby, której cień zamurowano. Mosz Kul 2/589, podob. Slav Mif 2/458.

Według mitu bułgarskiego Bóg stworzył diabła powołując do życia swój cień Tomicki 1976, s. 55. U Słowian południowych ofiarą zakładzinową przy budowie domu był cień człowieka ewentualnie zwierzęcia zakopywany pod fundamentem w postaci zdjętej „miarki” Slav Mif 2/459. W Serbii wierzono w ducha ochraniającego zwanego *sjen* (cień), mieszkającego w niektórych drzwiach Mosz Kul 2/527.

Na Białorusi wierzono, że utrata własnego cienia, a nabycie obcego powoduje chorobę zwaną *ścień*. Obcy cień nasyła diabeł albo jego wspólnicy, posiadający w zapasie dużo cieniów ludzkich Lud 1896/217, Wiśła 1897/592.

W wierzeniach ukraińskich cień to łaska Boża; ten, kto zrobił coś złego (spalił coś czy zabił kogoś), nie miał koło siebie cienia Żajw Ukr 598. We wróżbach cień zapowiada zakochanym spotkanie, a temu, kto stracił majątek – wieczną utratę, cień padający od mieszkania zapowiada: bogatym – szczęście, biednym – oczekiwanie, szczodrym – raptowne wzbogacenie się. Cień padający od ziemi i roślin wskazuje na rozłączenie, niepowodzenie, strapienie. W wigilię Bożego Narodzenia patrzono się na swój cień od świeczki: jak był słaby, oznaczał śmierć jeszcze tego roku, kiedy ciemny – doczekanie następnych świąt. Żajw Ukr 598, podob. w wierzeniach Rosjan Slav Mif 2/458.

* * *

≡ Ciemne odbicie oświetlonego przedmiotu padające na stronę odwróconą od źródła światła w polszczyźnie zwane jest *cieniem*. Słowo ma zasięg ogólnosłowiański. Jeśli przyjąć, że jest spokrewnione z wyrazami *ćma*, *ciemny*, za cechę dominującą można uznać kolor zbliżony do czarnego.

Funkcjonuje też rodzaj żeński – *ta cień* SGP PAN 4/2/339; *cienia* Sych SGKasz 1/125, SGP PAN 4/2/327; zdr. *cionka* SGP PAN 4/2/399, *cioneczka* SGP PAN 4/2/399. Żeńska postać nazwy wpisywała się w wyobrażenie cienia jako zjawiska związanego ze śmiercią i nocą, bowiem śmierć i noc kojarzone były w tradycji ludowej z żeńskością.

Wśród wariantów morfologicznych przeważają zdrobnienia, urabiane na określenia C. jako chłodnego miejsca chroniącego przed upałem: *ciemik* SGP PAN 4/2/329, *ciemonek* Karł SJP 1/329, *ciemnek* SGP PAN 4/2/327, SGŚ Wyd 5/70, *ciemiaszek* SGP PAN 4/2/328; poza tym także *ciemniak* SGP PAN 4/2/328.

W polszczyźnie istnieją trzy wyobrażenia C. – jako odbicia, miejsca i postaci, oparte na nieco odmiennym postrzeganiu tego samego zjawiska.

(1) Wedle podstawowego wyobrażenia *cień* to ‘ciemne odbicie (w niektórych słownikach ‘kształt’ InSJP Bań 1/191, ‘ślad’ USJP Dub 1/464, ‘zarys kształtu’ SGP PAN 4/2/327) przedmiotu padające na stronę odwróconą od źródła światła; w gwarach także ‘obraz odbity w lustrze, odbicie’ SGP PAN 4/2/328, ‘odbicie przedmiotu w wodzie’ SGP PAN 4/2/340. Cechą tego odbicia jest *nie wyrażność i nikłość* USJP Dub 1/464, utrwalone zwłaszcza w połączeniach typu: *cień zazdrości, ironii, uśmiechu, wątpliwości, niepokoju*. Takie połączenia *cień* tworzy z wyrazami oznaczającymi stany umysłowe i emocjonalne, które ze swej natury, tak jak C. są nieuchwytnie. *Cieniem czegoś* nazywamy coś, co tylko trochę to przypomina lub jest marną pozostałością po tym, np. *cień dawnej przeszłości* InSJP Bań 1/191.

Cień jest także nazwą ‘ciemności, mroku’ USJP Dub 1/464, SGP PAN 4/2/341; ‘ciemnej plamy lub miejsca kontrastującego z miejscami jasnymi zwykle na obrazie, rysunku lub fotografii’ InSJP Bań 1/191; ‘rodzaju kolorowego kosmetyku, który służy do barwienia powiek i okolic oczu’ PWSP Zgół 7/215; gw. ‘bielma na oczach’ SGP PAN 4/2/341.

(2) Szczególne zainteresowanie C. człowieka stało się przyczyną myślenia o C. jako o *postaci*. Wierzenie, że C. jest upostaciowieniem ludzkiej duszy dało podstawę znaczeniu ‘dusza z ciałem rozłączona’ Zdan SJP 1/168; współcześnie: ‘duch zmarłego, zjawa, widmo, upiór’ USJP Dub 1/464 (w l.mn. *cienie* ‘duchy zmarłych’);

‘niereczywiste zjawisko niewyraźnie mające przed kimś, zjawa, widmo, upiór’ PWSP Zgół 7/215. Z tym sposobem pojmowania wiążą się typowo pieśniowe użycia słowa *cień* w znaczeniu ‘wyobrażenie konkretnej osoby, jej (mniej wartościowa) postać zastępcza’: dziewczyna prosi Boga chociaż o *cień* swojego kochanka Tac Opol 152, podob. Pieś Śl 1/365; wszędzie *widzi cienie* ukochanego K 2 San 195; chłopak szuka choć *cieni* swojej żony Pieś Śl 1/365 / kochanki K 2 San 176, *bawi się cieniem* dziewczyny Lom Śląsk 39. Z myśleniem o cieniu jako zastępczej postaci czegoś związane są dawne znaczenia słowa *cień*: ‘manekin, mamidło, fałszywa postać’ Karł SJP 1/329 oraz współczesne ‘manekin, bałwan służący za przynętę w czasie polowania’ SJP Dor 1/989, por. *cieniak* ‘bałwan, naśladowający ptaka’ SGP PAN 4/2/328. *Cień* to również ‘partyzant-wywiadowca, także szpieg, donosiciel’ PWSP Zgół 7/215; znaczenie to opiera się na wyobrażeniu cienia jako niewyraźnej, ciemnej postaci, towarzyszącej stale człowiekowi (tu śledzonemu). W terminologii wojskowej *cień* to ‘żołd martwy [dla nieistniejących żołnierzy]’ Karł SJP 1/329 – w tym znaczeniu widoczny związek ze śmiercią.

(3) C. padający od drzew, tak duży, że człowiek lub zwierzę mogą się w nim schować, zwłaszcza przed upałem, dał podstawę do myślenia o C. jako ciemnym miejscu osłoniętym przed promieniami słonecznymi, np. przez drzewo, budynek lub zasłonę por. gw. *cień* ‘rondo kapelusza’ SGP PAN 4/2/341, ‘miejsce ustronne, niewidoczne’ SGP PAN 4/2/ 341; w dawnej polszczyźnie ‘ubocze, ukrycie’ SP XVI 3/475; metaforycznie ‘obrona, ochrona, osłona, opieka, orędownictwo, protekcja’ Karł SJP 1/329; w dawnym języku wojskowym ‘zasłona robotników od strzałów nieprzyjacielskich’ Karł SJP 1/329. Na znaczeniu C. jako miejsca bazuje metonimia *cień* ‘gaj’ Bor SE 80 – bo w gajach jest dużo C. – oraz metafora *cień*, *cienia* ‘więzienie, areszt’, SGP PAN 4/2/328, 341. W dawnej polszczyźnie *cieniami* zwano ‘podziemia, piekło’ SP XVI 3/475, w których wedle wierzeń jest ciemno; → *Tamten świat*.

⇓ Na trzech wyróżnionych wyżej wyobrażeniach opiera się dalsze wydzielanie rodzajów C. i nadawanie im osobnych nazw.

C. człowieka to *cieniak* Kup Met 13, *ćmok* Kup Met 13 – charakterystyczne dla obu nazw są przyrostki *-ak*, *-ok*, właściwe nazwom osobowym. Nazwa *pościan* JP 1925/119, war.: Kup Met 13, Wisła 1889/89, Mosz Kul 2/593 informuje, że ludzki C. widoczny jest zwykle na ścianie. Dodanie przedrostka *po-* jest sposobem oddania ruchomości C., który nie tylko pojawia się *na* ścianie, ale też porusza się *po* niej „naśladowując” ruchy człowieka. Nazwa pierwotnie oznaczała ‘cień na ścianach’, potem ogólnie ‘cień człowieka’ Kup Met 13. Nazwa *smug* określa C. idący za człowiekiem – *smuk to je cień, jak kto idzie* SGP PAN 4/2/340; niewątpliwie od słowa *smuga*, por. fraz. *smuga cienia* s sFr. Na Kaszubach C. chodzący za człowiekiem to *purtôk* 5B, Sych SGKasz 7/254. Nazwa ta jest równocześnie nazwą diabła Sych SGKasz 7/254, który w ludowej wyobraźni kojarzony był z C. W Futomie pod Rzeszowem C. padający od człowieka to *mocek* Kup Met 13. C. w kącie zwany był *dziadem* SGP PAN 7/1/139, bowiem ką to w tradycji ludowej miejsce przeznaczone dla postaci wędrownego dziada.

Miejsce zacienione, ze względu na wrażenia, które powoduje, nazywane jest *chłodem* 23, a także nazwami utworzonymi od *chłód*, *chłodny*: stpol. *chłodnik* Kup Met 13, *chłodnica* SGP PAN 3/3/557; wartościowanie pozytywne wyraża się w zdrobnie-

niach: *chlodek* 16A, *chtódek* Kup Met 13, *chlodziak* SGP PAN 3/3/560, *chlodniczek* SGŚ Wyd 4/108, *ochłodeczka* K 40 Maz 610. W występującej na północno-wschodnim obszarze Polski i Mazowszu nazwie *cigiędz* ‘cień w krzakach lub pod drzewami’, ‘gęstwina, zarośla’ SGP PAN 4/2/394 (może od *cisu* mającego ciemnozielone igły), sporadycznie ‘cień padający od człowieka w przeciwieństwie do cienia pod drzewami’ SGP PAN 4/2/394 została zakodowana informacja, że zacienione miejsce tworzy się pod drzewami i krzakami. Nazwą zacienionego miejsca jest *zacień* SJP Dor 10/450, *zacieniek* Kup Met 12.

✚ Wedle przysłów każda rzecz ma własny C. na swoją miarę 7; od cienia *nie można uciec* 6. Związek C. z przedmiotem uważano za tak ścisły, że działania C. odczytywano jako równoznaczne z działaniami podmiotu/przedmiotu, od którego padał: C. od upostaciowionej w chmurze zarazy miał zabijać K 10 Poz 376; z kolei działania na C. mogły zaszkodzić jego „właścicielowi” 30, Bieg Koleb 17–18, zob. zakazy.

C. człowieka idzie wszędzie za nim i naśladuje go 5A, B, por. 29. Jest utożsamiany z tym, co w człowieku niewidzialne lub czego człowiek nie chce widzieć i pokazywać innym. Wedle wierzeń to ludzka *d u s z a* Bieg Koleb 3, 17–18; jego obecność jest oznaką życia i bycia prawym człowiekiem. Wedle wierzeń brak własnego C. podczas wieczerzy wigilijnej wróży rychłą śmierć, zob. wróżby. Brak C. (od głowy) charakteryzuje *strzygonia* ZWAK 1892/254; zbrojcę K 48 Ta-Rz 103 i podpalacza (Ropczyce), bo jego C. *już za życia gore w piekle* Bieg Koleb 17 albo uchodzi w słupie dymu od pożaru SGP PAN 4/2/328. Wierzono, że gdy czarownica zabiera komuś C., dostaje on choroby zwanej *ścieniem* Bieg Koleb 17.

C. to także wyrzut sumienia. W bajce może *gonić złodzieja* K 7 Krak 57. Współcześnie fraz. *ktoś boi się, lęka się swego (własnego) cienia* s SFr, oznacza bezpodstawną bojaźń i podejrzliwość, ale w dawnych użyciach był wiązany z wyrzutami sumienia: *Gdy co złego winowajca zbroi, cienia własnego jak dziecko się boi* 10.

Na północnym wschodzie utożsamiano C. z *opiekunem* człowieka Bieg Koleb 17: wierzono, że jeśli C. nie idzie za człowiekiem, to anioł stróż od niego odejdzie SOWM 1/126.

C. wiązano z *diabłem*, co szczególnie widoczne w nazwie *purtók* sB odnoszącej się jednocześnie do C. i diabła. Wierzono, że diabeł może porwać człowiekowi C. K 15 Poz 230.

C. (zacienione miejsce) i *woda* zapewniają upragnioną ulgę, sprzyjają spotkaniu kochanków po długiej rozłące: *krówka szuka C. i czystej/zimnej wody* – dziewczyna tęskni za chłopcem 19. Podobne połączenia w innych pieśniach: *zieleni się trawka w cieniu ponad wodą*, chłopiec ożeni się z *ładką, piękną i młodą* dziewczyną 20, dziewczyna poi konia *pod cienistym borem*, chłopiec czeka na dziewczynę 16B, E.

C. i *blask* jako współwystępujące ze sobą przeciwieństwa we frazeologizmie *blaski i cienie czegoś* ‘dobre i złe strony czegoś’ PWSP Zgół 215; por. też *gra światła i cieni* InSJP Bań 1/191; w wierszu J. Pocka: *tyle tu światła blasków cieni* Poc Poez 246.

↔ C. pozostaje w opozycji ze *światłem* i słońcem jako jego źródłem 12C-F, 16F, a także z gwiazdą 13 na zasadzie ciemny : jasny 1, 12. Na opozycję tę nakładają

się sensory symboliczne. C. wiązany jest z troską, a blask/jasność z brakiem trosk 24, SGP PAN 4/2/341; C. z grzechem 13, 25, a światło, słońce, gwiazda ze zbawieniem 13, 35, podob. 25, C. z zazdrością, a światło z powodzeniem 12B, por. przysł. *Światło przy cieniu wygrywa* 12C, por. 36.

C. (miejsce zacienione) i słońce (miejsce nasłonecznione) są sobie przeciwstawiane na zasadzie chłodny : ciepły (gorący) – w rymowance przedstawiającej świat na opak: *Na miękkim kamieniu, w słonecznym cieniu siedziała młoda starszka* Sim Fol 117; war.: *W gorącym cieniu na miękkim kamieniu...* [Red., Sanok 1990]. Na tę opozycję także nakładają się sensory symboliczne: dziewczyna wie dzie chłopca ze słonka do cienia [= nieszczęśliwa miłość] 22.

W przysłowiu miejsce ocienione, czyniące rzeczy nie widocznymi, przeciwstawiane jest miejscu nasłonecznionemu, bo w nim rzeczy stają się widzialne, jawne 12D.

✕ C. powstaje, gdy świeci światło 5B.

⊗ Podobieństwo C. do przedmiotu, którego jest odbiciem, wykorzystywane jest humorystycznie w bajkowym motywie karmienia C. przez głupiego 29 oraz prześmiewczo w przysłowiu: *Stara panna i z własnym cieniem się wadzi* 9, por. Bar TLub 79. C. odbija przede wszystkim zarys przedmiotu – *cień to 'szkic, zarys'* Karł SJP 1/329; *cieniować* 'nadawać linię, rzeźbić' SGP PAN 4/2/ 329; ale zwykle w nieco zniekształcony sposób. Znaczenia przenośne wskazują na niepełnowartościowość C.: *ktos jest cieniem kogoś albo czegoś* 'ktos jest nieudolnym naśladowcą kogoś, coś nieudolnym naśladownictwem czegoś' s SFr. *Płaskość* Karł SJP 1/328 (w porównaniu do trójwymiarowego ciała człowieka) stały się podstawą mówienia o wychudzonym, mizernym człowieku, że *wygląda jak cień* s SFr, *jak cień cienia* NKPP wyglądać 7, *jak cień chodzi* 'o człowieku bladym, wycieńczonym' NKPP cień 4, *cień (z) niego (po)został* 'ktos bardzo wychudł, zmizerniał, zmienił się' s SFr.

Ciemna barwa C. 1 stała się podstawą nazywania zmierzchu *cieniem, cieniami (cieniem) nocy* powsz. Barwa stoi u podstawy fraz. *cienie pod oczami* 'sińce, ciemne plamy' i *cienie przed oczami* 'ciemne punkty migające przed oczami wskutek dużego przemęczenia lub osłabienia' s SFr. Nadaje się jej wartościowanie negatywne: *żałobny cień padł na cały świat* Or L 1926/154; *ktos lub coś rzuca cień na kogo* 'rzuca podejrzenie' s SFr.

Rozmiar C. mierzy się zwykle na długość – *długi, krótki* s SFr; także rzadziej na wielkość: *wielki* ZWAK 1892/257, 261.

C. postrzegany jest jako *zmienny* pod względem kształtu, barwy i rozmiaru K 17 Lub 167; migotliwy i nieostry: *cieniować* 'uwydatniać, uplastyczniać szczegóły'. Ma zmienną intensywność: *półcień* 'niepełny, słaby cień', *odcień* 'odmiana jakiegoś koloru'. Intensywny, wyraźny, ciemny C. wróżył długie życie, a słaby i niewyraźny śmierć i nieszczęścia zob. wróżby.

○ Spośród właściwości C. przypisuje mu się niematerialność 2 i nieuchwytność: 4, 11, *cień chwytać* (łapać) NKPP cień 2 to 'chcieć dokonać rzeczy niemożliwej', oraz krótkotrwałość: *ktos szuka wczorajszego cienia* NKPP szukać 18. Porównuje się go do →mgły 32A. W porównaniu z ludzkim ciałem charaktery-

styczne jest, że choć C. wygląda i porusza się jak człowiek, którego jest odbiciem, to nie wydaje żadnego dźwięku 3A, B: *zniknąć jak cień* to ‘nagle i bezszelestnie’; *cienie są głuche* Szcz Ant 260; w zagadce *nic mu się nie stanie, gdy spadnie na głowę* 3C.

Temperatura. Zacienione miejsce jest *chłodne* 16A, C, 17. W pieśniach: *leśny chłodu cień* Bart PANLub 3/365, *chłodny cień lasu* Szew Niech 377. C. taki wartościuje się dwojako. Gdy chroni przed upałem 18 – jest *cudny* 16A, *rozkoszny* K 52 Br-Pol 13; *wdzięczny* SP XVI 3/474; charakterystykę taką ma zwłaszcza C. południowy – *pomażańczy, rozmarynu* 23, ponieważ upał w południe bywa szczególnie męczący. Negatywnie natomiast ocenia się C., gdy nie daje dostępu do dobroczynnego ciepła i ocieniona ziemia nie jest dobra do uprawy: *ziemia nicego, ino do cienia* Karł SGP 1/230; *tam nic nie rośnie, bo cienie od drzew* SGP PAN 4/2/328, por. 21.

■ Ru ch. C. *pada na coś* 3B; *cienie kładą się na ziemię, ścielą się, zalegają doliny* s SFr, *przesuwa się; biega po ścianie* s SFr; *kaganek cieniem po tragarzach gro* [A. Świerk] TL 1989/4/36. Ludzki C. idzie wszędzie *za/z* człowiekiem i naśladuje go 5A, B, stąd mówi się, że ktoś *chodzi za kim, nie odstępuje kogo, postępuje za kim jak cień* ‘towarzyszy komu nieodstępnie’ s SFr. Gdy C. od chmur padał na pola mówiono, że *owce latają po polu* Sych SGKasz 3/348; a gdy słońce rzucało C. na pola, to że słońce *chodzi po polach* Sych SGKasz 5/84. Gdy o C. mówi się jako o postaci słabo widzialnych osób lub dusz zmarłych, to wówczas *snuje się* NKPP snuć 1; *bląka się* 31 – *bląkać się jak cień po polach elizejskich* NKPP Elizejskie pola 1; *włóczy się, przemyka* 31.

W porównaniach ktoś/coś *schnie jak cień* NKPP schnąć 3; *mija – dni moje jako cień mijają* NKPP minąć 7e [Skarga], podob. K 24 Maz 335, *znika – można zniknąć jak cień* ‘nagle i bezszelestnie’ NKPP zniknąć 3, *ginie – ginąć jak marny cień* Bart PANLub 5/401.

Cień jako *taka bezkształtna postać lub po prostu puścian* [cień] *chodzi* Szyf MiW 135, podob. K 53 Lit 410–411, Etnl 1998 Biał 289. Wierzono, że wieczorem w przeddzień św. Macieja (24 II) dusze zmarłych odpowiadają uroczystą przechadzkę, a za nimi idą dusze tych osób żyjących jeszcze, które wkrótce umrzeć mają; nie pocieszy się łatwo, kto swój C. albo kogoś bliskiego zobaczy K 24 Maz 117. W takim znaczeniu C. występuje zwykle w liczbie mnogiej: *cienie umarłych* K 43 Śl 16, podob. TL 1988/1/51, poet. *elizejskie cienie* ‘mary, duchy zmarłych’ s SFr, *w krainie cieniów* ‘na tamtym świecie’ s SFr.

Wierzono, że *cienie* to dusze pokutujące i upiory 31, 32A, 33; *strachy* 32, Mosz Kul 2/650; *zmory* Wisła 1900/411, Mosz Kul 2/592, że postać C. przybiera śmierć Kul Wiel 3/178, Hajd Nie 235; także *Skarbnik* Lig Pod 142 i ogólnie *zły duch* K 17 Lub 130, Wisła 1897/274, Gli Baj 175, 189, podob. Wojew Opocz 20. Wszystkie te wyobrażenia wiążą ciemny, niematerialny C. ze sferą śmierci, nocy, podziemia, złego ducha.

□ Wedle przekonań nie należało przebywać/spać w cieniu określonych drzew, bo miało to powodować chorobę Baz Tatr 160, 163, Byst Etn 158; a C. padający od cisa mógł spowodować nawet śmierć Bieg Koleb 19.

C. na północno-zachodnich obszarach Polski uważano za postać ducha opiekuńczego – zabraniano dzieciom bawić się C., żeby duch nie poczuł się urażony Bieg Koleb 17.

△ Mówi się, że coś *rzuca cień* na coś, widać go zwykle na ścianie, drodze powsz. C. znajduje się przy przedmiocie, który odbija.

Szczególny jest C. pod drzewami, zwłaszcza okazałymi jak dąb Sob Stoi 65, buk K 14 Poz 132, jawor 16B–D, *lipka* 16A, 38, jabłoń 18, 27, wierzba Poc Poez 198. Typowe ocienione miejsca to ogród 14B, 23, las 3D – *cienisty las* Szew Niech 329; *cienisty bór* 16B, *cienisty gaj* 16A, 15F, *cieniste gaiki* Bart PANLub 1/451, altana 16D – por. *ciennik* ‘miejsce cieniste, altana’ SJP Dor 1/987.

Typowe miejsce ocienione to także grób 23, cmentarz, miejsce za cmentarzem 14A. W dawnej polszczyźnie o podziemiach, piekle mówiono *cienie* SP XVI 3/ 475, por. fraz. *przekroczyć smugę cienia* ‘umrzeć’ PSWP Zgół 7/214.

C. – miejsce zdarzeń postrzegany jest dwojako: pozytywnie, jako miejsce schronienia, odpoczynku, spotkania miłosnego, modlitwy, i raczej negatywnie jako miejsce ukrycia się / ukrycia kogoś, smutku i odrzucenia.

W chłodnym C. można błogo odpocząć 37. W C. ludzie i zwierzęta mogą schronić się, zwłaszcza przed upałem 17, ale nie tylko. W pieśniach, bajkach, opowieściach w C. kryją się rycerze ranni w bitwie 18 i znużeni walką ZWAK 1889/107; sieroty i dzieci uciekające z domu K 14 Poz 31, Kap Baj 68, podob. K 14 Poz 31, 153; wędrowcy Sob Stoi 98. Wedle opowieści dobra leszczyna ukryła św. Rodzinę w swym cieniu K 43 śl 75. Ochrona, jaką daje C., stała się podstawą wyrażen: *pod cieniem ręki, prawice* ‘pod opieką’ SP XVI 3/ 474, *cień skrzydeł* ‘opieka, osłona’ SP XVI 3/474; por. *cień* ‘obrona, ochrona’ Zdan SJP 1/168.

C. to także miejsce wiecznego odpoczynku po trudach życia i nieszczęśliwej miłości – nieszczęśliwy kochanek chce być pochowany w (*rozłożystym*) *chłodzie* (cieniu) pomarańczy / rozmarynu 23; w wierszu J. Pocka: *gdy będę zmęczony życiem / pozwól mi wsi kochana / odejść za miedze – za pszenicę – / w cień kopic / siana* Poc Poez 166.

W chłodnym, kryjącym C. spotykają się kochankowie 16D – całują się 16A; *piją piwko* 16Bb; w *lesistym strumieniu*, w *cieniu* dziewczyna poi konia [=spełnia akt seksualny] 16C, 17. W pieśni dziewczyna nie chce wyjść za mąż za pana, tylko leżeć w cieniu z cyganami Płat Krak 216.

W wierszu chłopskim mówi się o modlitwie w *cieniu młodej czeremchy* Poc Poez 217; por. też: *niech mnie [poezja] tam posadzi / w cieniu karłowatej sosenki / ... bym na moment na chwilę na mgnienie / uczuł się świętym* Poc Poez 91.

W cieniu rzeczy stają się niedostrzegalne, więc można się w nim ukryć K 2 San 111, Kot Podg 51, metaforycznie *cienić się* znaczy ‘nie uzewnętrzniać czego, nie zdradzać się z czym, kryć się, maskować się’ SGP PAN 4/2/328, SGŚ Wyd 5/70. We współczesnych frazeologizmach C. jest przenośnie miejscem dla ludzi mało ważnych, niezauważanych przez innych: *jeśli ktoś pozostaje, żyje itp. w cieniu jakiejś osoby*, to w porównaniu z nią jest mało widoczny i mało ważny InSJP Bań 1/191; można *usuwać się w cień, schodzić w cień* ‘trzymać się na uboczu’ S SFr, NKPP cień 6; *usuwać kogoś, coś w cień* ‘usuwać, spychać na dalszy plan’ S SFr i *wyjść z cienia* ‘stać się osobą znaną, popularną, postrzeganą’ USJP Dub 1/464.

W pieśniach C., pozbawiony dobroczynnego działania światła i ciepła jest miejscem dla smutnych i odrzuconych. W *cieniu cyprysowym* (w *cieniowej niemocy*) chłopiec smuci się 15, *jawor w cieniu* to chłopiec, któremu odebrano uko-

chaną 21, dziewczyna wiedzie chłopca *do cienia* [= nieszczęście w miłości] 22. W cieniu sierota śpiewa pieśń o swoim losie Biel Kasz 2/332, Pieś Śl 2/488. Ciemny, kryjący C. jest miejscem zdarzeń demonicznych, w nim baby odbywają rozmowy z *latawcem*, tak że *jedno drugiego nie widzi, jeno pomaca* Peł Dem 48.

♣ C. rzucany przez słońce w południe wykorzystywano do pomiaru czasu *powysz.: człowiek staje naprzeciw słońca i cień jak leci prosto, to już widzi, że południe jest* TN Krasieczyn 1985. Utożsamiając C. z człowiekiem, mierzono zamiast człowieka jego C. Bieg Koleb 18.

W Siedleckiem jeśli dziecko rzucało się przez sen, brano je na ręce i trzymano w pobliżu światła, aby C. padł na ścianę. Wówczas ktoś z obecnych rozcinał C. nożem albo rozwałął toporem, aby pociąć / porąbać tkwiącą w dziecku chorobę Mosz Kul 2/206.

W cieniu suszono naczynia Jan Śląsk 160; zioła K 42 Maz 323. Wedle zwyczajów cieielskich, narzędzia należało w czasie przerwy od pracy kłaść w cieniu Kot San 132.

! Zakazy dotyczące C. wiążą się z przekonaniem, że jest on nieodłączną częścią człowieka, jego duszą i opiekunem. Sądzone, że C. na ziemi nie należy bić, bo umrze się prędko Gór Lim 57, podob. ZWAK 1878/127. Dzieciom zabraniano bić C. (Ziemia Dobrzyńska) i bawić się nim, żeby duch opiekuńczy nie poczuł się urażony Bieg Koleb 17. Nie wolno było także wstąpić na własny C., bo taki człowiek umarłby w przeciągu roku Bieg Koleb 17. Na Śląsku starano się nie nadepnąć na C. chłopca lub dziewczyny, bo wierzono, że wówczas nie urosną Bieg Koleb 17. Nie należało również wylewać na C. wody po umyciu nieboszczyka, bo to miało spowodować nieszczęście Szyf MiW 92. Por. zakazy żydowskie, że dziecko nie może bawić się swoim C., bo zgłupieje, ani drażnić C., bo ściągnie na siebie nieszczęście MAAE 1904/158 i podobne wierzenia żydowskie, że rzucanie w C. kamieniami może spowodować oddanie wet za wet Bieg Koleb 18.

♠ Z C. wrózo no o losie człowieka. Śmierć w przeciągu najbliższego roku zapowiadał brak własnego cienia na ścianie podczas wieczery wigilijnej Kul Wiel 3/181, Wes Śląsk 217, Gór Lim 57, Kul Rop 261, ZWAK 1878/21, ZWAK 1890/161, ZWAK 1891/46, ZWAK 1892/261, Wisła 1898/686, MAAE 1907/116, K 53 Lit 139, podob. Bart Lub 28, Gaj Rozw 31, Lud 1904/155, Fisch Lud 123. Dlatego w dzień wigilii świeciło się nie łuczywem czy lampą, ale świecami ustawionymi tak, aby każda osoba miała swój cień Kot Urok 117.

Długie życie miało czekać tego, od kogo w wieczór wigilijny padał C. okrągły Wisła 1904/531, wielki (od głowy) Lud 1896/226, Bieg Koleb 19, ciemny i wyraźny Kot San 41, podob. Wisła 1904/531; zaś śmierć miała czekać tego, od którego padał C. prostopadły Wisła 1904/531, mały Lud 1896/226, słaby Kot San 41, podob. Wisła 1904/531.

Choroby wróżył błąd C. Wisła 1904/527; nieszczęścia C. niewyraźny ZWAK 1892/264.

O przyszłym ukochanym/ukochanej także wrózo z C.: w wigilię św. Jana Chrzyciela dziewczęta sadowiły się między dwoma zwierciadłami przy świecach w nocy, szukając w lustrze C. swego przyszłego (podobnie czyniły w wigilię św. Andrzeja, a chłopcy w wigilię św. Katarzyny) K 5 Krak 308. Dziewczęta wróżyły także z C. od zapalonych kłaków ZWAK 1881/81.

♠ Gdy na Gromniczną (2 II) niedźwiedź napije się wody i zobaczy swój cień, wtedy poprawia budę [= będzie zimno], gdy na Gromniczną niedźwiedź się wody nie napije i nie zobaczy swego cienia, wtedy rozwała budę [= będzie ciepło] NKPP Matka Boska Gromniczna 24.

✠ C. utożsamiany z ludzką duszą, niematerialny, ciemny i ulotny jest symbolicznie związany ze śmiercią 23, por. Poc Poez 166, NKPP śmierć 84: *cień śmierci zapada* Pig Wyb 23 [J. Rak], *grobowa cień* SGP PAN 4/2/ 341, fraz. *przekroczyć smugę cienia* ‘umrzeć’; *duszami pokutującymi, upiorami* 31, 32A, B, C, D, *grzechem i złem* 13, 35, 36; a także z diabłem 30, 34, podob. K 7 Krak 5 – *piekielne cienie* SP XVI 3/ 475 – *blaski i cienie czegoś* ‘dobre i złe strony czegoś’ PWSP Zgół 7/215; *nieszczęściem* 21, 22.

W pieśniach C. kojarzony jest ze smutkiem 15, troską 24 – *trosków cień* SGP PAN 4/2/341, *Krzyż WiM* 5/90; *tęsknotą* Szew Niech 55. Oznacza coś zwodniczego – *szcześcia zwodne cienie* K 77 Rad 2/27.

Jako osłaniający jest symbolicznym miejscem spotkania miłosnego 16, podob. 14A, 20, 27. *Cień skrzydeł, cień ręki* symbolizuje opiekę, ochronę – por. *cień skrzydeł* ‘opieka, osłona’ SP XVI 3/474; *pod cieniem ręki, prawice* ‘pod opieką’ SP XVI 3/474.

Symbolika C. padającego od drzew jest związana z symboliką tych drzew – w cieniu jawora spotykają się kochankowie 16B, można w nim odpocząć Poc Poez 356, podob. Poc Poez 451. Podobnie w cieniu lipy 16A, 37, jabłoni 18, 27. W C. dębu dziewczyna kryje się przed chłopcem K 16 Lub 269. W C. starych drzew kochankowie żegnają się 26. W C. cyprysowym chłopiec smuci się 15. W C. brzozy stoi grób Gli Baj 219, podob. TL 1988/1/31, por. Poc Poez 88.

W przysłowiaach do C. porównywane są uczucia: miłość, bo *kiedy ją gonisz, ucieka, kiedy uciekasz, to goni* 11B oraz zazdrość, wartościowana negatywnie i przeciwstawiana światłu, czyli powodzeniu 12B.

DOKUMENTACJA

ZAGADKI

- 1 – *Czego słońce nie oświeca? (Céniô)*. Folf Zag nr 13.
- 2 – *Co jest nic, a przecie widoczne? (Cień)*. Folf Zag nr 8.
- 3 A – *Chodzi po słomie, a nie ślapoce [nie szeleści]*. Karł SGP 5/344.
- 3 B – *Cęż nie robi trzôsku, kiěj padô na ziemię? (Cénio (cień))*. Folf Zag nr 1115.
- 3 C – *Je taki gibki, że chodzi po scanie, choc spadnie na głowę, nick mu sę nie stanie. (Cénio (cień))*. Folf Zag nr 980.
- 3 D – *Chodzi po lesie, nie smyrze się [nie przebiega, nie przemyka się] (Cień)*. Folf Zag nr 1027.
- 4 – *Czego nie można objąć rękoma? (Cienia)*. Folf Zag nr 337.
- 5 A – *Cień idzie wszędzie za/z człowiekiem i naśladuje człowieka.*
 - a. *Przez ciała, przez duse, za mną idzie, kaj się rusę. (Cień)*. ZWAK 1882/6.
 - b. *Wiedno z tobą razem jidze i przë jednym stoi widze [świetle], stoi, stoi, sę nie boi. Co të brojisz i on broji. (Cénio (cień))*. Folf Zag nr 1050.

5 B – Cień (purtók) chodzi za człowiekiem, gdy świeci słońce lub księżyc.

W jaką to pogodę purtók za mną chodzi? (Kiej słoneczno abo kiej miesiąc świecy, tej purtók (cień) chodzi za człowiekiem). Folf Zag nr 51.

6 – Od czego uciec nie można? (Od swojego cienia). ZWAK 1892/218.

PRZYSŁOWIA

7 – Każda rzecz ma własny cień na swoją miarę.

a. *Jaki piyrń, taki ciyrń.* NKPP pień 4, nadto: SGP PAN 4/2/340, Sych SGKasz 1/125.

b. *Jaki taki pień, przecy za nim cień.* NKPP pień 5.

c. *I włos ma swój cień.* NKPP włos 4.

8 – Miasto czeladzi cień za nim chodzi 'nie ma sług, chudopachołek'. NKPP czeladź 6.

9 – Stara panna i z własnym cieniem się wadzi. NKPP panna 76; war.: *Głupi z własną cenią są wadzi.* SGP PAN 4/2/340, ts. Sych SGKasz 1/125.

10 – Gdy co złego winowajca zbroi, cienia własnego jak dziecka się boi Lud 1901/53, podob. K 7 Krak 57.

11 A – Cień jest nieuchwytny.

a. *Nie zatrzymasz cienia na miejscu, choć go piaskiem przysypiesz.* NKPP cień 5.

b. *Wprzód panna swój cień złapiesz.* Wiśła 1905/32.

11 B – Miłość jest jak cień człowieka, kiedy ją gonisz, ucieka, kiedy uciekasz, to goni. NKPP miłość 41.

12 A – Nie ma światła bez cieni. NKPP światło 2, ts. NKPP słońce 4, tamże war.: *Gdzie słońce świeci, tam cień być musi.* NKPP słońce 4, nadto: S SFr.

12 B – Zazdrość towarzyszy powodzeniu jak cień światłu. NKPP zazdrość 24.

12 C – Światło przy cieniu wygrywa. NKPP światło 5.

12 D – Cudze złe na słońcu, swoje w cieniu stawiamy radzi. NKPP złe 8; war.: *Sebie w słońcu stawiomë, a jinszëch w ceni.* Sych SGKasz 1/125.

12 E – Kto w słońce może patrzeć, ten nie szuka cienia. NKPP słońce 12.

12 F – Słońca nie doleci nigdy z cienia sowa. NKPP słońce 27.

KOLEDY

13 – Gwiazda zaświtła nowa na wschodzie, wstawaj zapadły w cieniach narodzie, prędko twójego szukaj światła dziś tobie świtającego. [Trzej Królowie ocuceni blaskiem bieżą do szopy.] *Tamże szukane dobro znajdują, tam przed nim padłszy, dań ofiarują: czołem biją jasnemu pod ciała cieniem słońcu utajonemu. Słońce przedwieczne przez twe zjawienie, które się żarzysz nam na zbawienie, zapal zmrożone, i w cieniu zimnej nocy serca zgaszone.* Miod Pas 63–64 [przedruk: K 5 Krak 250], war. Miłk Pas 155.

PIEŚNI WESELNE

14 A – W cieniu za cmentarzem / na cmentarzu rośnie / zieleni się trawka / rozwija się róża – dziewczyna wyszła za mąż / straciła panieństwo.

a. [Do dziewczyny:] *Zieleni się trawka w cieniu za cmentarzem, dałaś księdzu rękę w kościele przed ołtarzem.* Bart PANLub 2/373; war.: ... *przed obrazem.* Bart PANLub 2/376; *W cieniu na cmyntarzu trawka sie zieleni, dałaś, Maniu, rączke księdzu przy ołtarzu.* Bart PANLub 2/375; *Rośnie sobie trawka w cieniu na śmientarzu, złożysz, Maryś, rączke przy dużym ołtarzu.* Bart PANLub 2/125; *Zieleni sie trawka w cieni na cmentarzu, dałaś, Maniu, ronczke, przy wielgiem ołtarzu.* Krzyż Kuj 1/111.

b. *W cieniu na cmentarzu rozwija się róża, podajże mi luba rączkę do ołtarza.* Płat Krak 407, war.: Płat Krak 406; ... *w cieniu na cmentarzu złoty ptaszek nuci, już ci się Marysiu panieństwo nie wróci.* Płat Krak 408.

14 B – W ogrodzie, w cieniu trawka się chyli, ptaszek piosnkę nuci – dziewczyna straciła wianek.

Tam w ogrodzie w cieniu trawka się schyliła, już nasza Zosiunia wioneczek straciła. Tam w ogrodzie w cieniu ptaszek piosnke nuci, już ci się, Zosiuniu, panieństwo nie wróci. Bart PANLub 2/184; war.: *W cieniu na gałązce słowik piosnke nuci, już ci się, Marysiu, panieństwo nie wróci.* Bart PANLub 2/238.

15 – Chłopiec w cieniu cyprysowym (w cieniowej niemocy) smuci się.

Ej, ludzie, ludzie, skąd wy to jedziecie, czy wy o moim kochaniu nie wiecie? Widzieliśmy go w cieniu cyprysowym, cesał sobie włosy grzebieniem perłowym. Przyszła do niego własna matka jego: Jasiuniu kochany, cóż ci to takiego? A moja mamuniu, nie gadajże do mnie, bo się smutne serce od żalu rozpęknie. [Przychodzi kolejno ojciec, siostra, brat i kochaneczka:] A moja kochana, siąże sobie przy mnie, to się rozweseli smutne serce we mnie. K 73 Krak 1/161–162, Pau Gal 127; jako pieśń miłosna: ... *Widzieliśmy go w cieniu cyprysowym, cesał swe włosy grzebieniem perłowym. Widzieliśmy go w cieniowej niemocy, obcierał sobie zapłakane ocy.* K 6 Krak 145.

PIEŚNI MIŁOSNE I O MIŁOŚCI

16 A – W (cudnym) cieniu lipki/drzew / w cienistym gaju spotykają się, całują się kochankowie.

a. *Na polu stoi lipka, pod nią cudna cień, ja tam ze swojo lubo spędzałem cały dzień.* Bart PANLub 4/285.

b. *Mama mi mówi: Porzuć kochanie, weź sobie piłkę ji w piłkę graj. A ja już tańcze ze studentami, w cienistym gaju w całusy gram.* Bart PANLub 4/442.

c. *Gdy miałem lat dwadzieścia, dojrzały nadszed czas, z panienko się wybrałem na spacer pewien raz. I wpośród cieniu drzew, w objęcia wziąłem ją, a z ustek jej różanych słyszałem słowa te: Józek, zostaw, nie całuj mnie.* Bart PANLub 5/200.

16 B – Pod cienistym borem/jaworem chłopiec czeka na dziewczynę / dziewczyna pije piwko z chłopcem.

a. *Tam pod lasem, pod cienistym borem, gdzie wytryska świeżej wody źródło, tam pod lasem, cienistym jaworem, tam na trawce usiadł luby mój. I trzyma w ręku polny kwiatek, i nuci piosenkę lutni swej, piosnkę nuci głos jego powolny, i z uśmiechem białej róży pęk.* Gaj Rozw 86; war.: ... *pod ciernistym borem, skąd wytryska zimnej wody źródło ...* Pieś Śl 2/312.

b. *Tam pod lasem, pod borem, pod cienistym jaworem, tam ze swoim najmilszym piłam piwko wieczorem.* Bart PANLub 4/277; war. Płat Krak 65.

16 C – Dziewczyna poi konia w lesistym strumieniu, w cieniu [= spełnia akt seksualny].

Gdzieżeś mu [koniowi] woda dała, dziewucho, ... W lesistym strumieniu, co tam płynie w cieniu, tamem go napawała. Pieś Śl 1/243.

16 D – W cieniu altany, gdy słońce się zacinia [o zmroku], kochankowie spotykają się [potajemnie].

a. *W ciyniu altany muzyka, strój, weź mie, Jasinku, weź mie, mój. Dziś, moja miła, dziś bierze ślub, a mnie już wiezq w tyn ciymny grób.* Stoin Żyw 283.

b. *Pójdź luba, pójdź, brzegiem strumienia, opowiedz mi o losie swym, słońce się coraz niżej zacinia i noc nadchodzi z pomrokiem swym.* K 77 Rad 2/27.

17 – Hej Jasio, Jasio, ty swawolniku, ścigałeś panny po pasterniku. Hej nie ja, nie ja, same latały, gorąco było, cienia szukały. Lud 1895/263; war.: ... *chłodu szukały...* Gaj Rozw 213.

18 – W cieniu jabłoniowym ranny chłopiec prosi o wodę: ojca, matkę, braciszka, siostrzyczkę i najmilejszą; najmilejsza idzie po wodę.

W zielonym ogrodzie, w cieniu jabłoniowym leży syneczek młody z głową pokrwawioną chustką przewiazaną, a woła on pić wody. O, woła on, woła na swego taticzka, by mu podał pić wody [kolejno na maciczkę, braciczka, siostrzyczkę – nikt nie podaje mu wody i najmilejszą]. Ona rąbek szyła, na stół położyła, po wodę mu biegała. Pieś Śl 1/244.

19 – Krówka szuka cienia i czystej / zimnej wody – dziewczyna tęskni za chłopcem.

Krówka powraca do swej zagrody, szukając cienia i czystej wody. A mnie teskno bez mojego Jasinecka najmilszego, kochanka mego. Lom Śląsk 261; war.: K 4 Kuj 168; . . . cienia lub zimnej wody. I ja także do mojego i mnie zawsze życzliwego Jasieńka mego! ZWAK 1878/102.

20 – Zieleni się trawka w cieniu ponad wodą – chłopiec ożeni się z gładką, piękną i młodą dziewczyną.

Zieleni się trawka w cieniu ponad wodą, ożenię się z Kaśką gładką i młodą. K 1 Pieś 368–369; war.: . . . z piękną, z bogatą i młodą. K 73 Krak 1/291; . . . w cieniu pod wodą; ożenię się z Kasią, szliczniuchną i młodą. Wisła 1889/529; war. Wisła 1893 /618.

21 – Jawor w cieniu = chłopcu odebrano ukochaną.

W cięniu jawór, w cięniu, co najlepiej rodził, wzięni mi dziewczynę, co ją do ni chodził. ZWAK 1880/172.

22 – Dziewczyna wie dzie chłopca do cienia [= nieszczęście w miłości].

Ciesyło mie słonko, ciesyła mie ziemia, ale mie dziywcina zawiedła do cienia. Sad Podh 147. [Pieśń tę autor zbioru umieścił wśród pieśni o nieszczęśliwej miłości].

23 – Nieszczęśliwy kochanek zostaje pochowany w (rozłożystym) chłodzie pomarańczy / rozmarynu, grobowym cieniu.

[Nieszczęśliwy kochanek prosi:] . . . pochowajcie mnie w zielonym ogrodzie, pod pomarańczą, w rozłożystym chłodzie. . . . Przechodziła matka po grobowym cieniu i usłyszała w tyj ziemi jęczenie. Czyż ci tu, synu, cięży ta mogiła, czyliż deszczka grobowa niemiła? K 82 Cheł 85; war.: Pochowajcie wy mnie w zielonym ogrodzie, pod pomarańczem będe leżał w chłodzie. I przyszła matka na grobowe cienie ji usłyszała synowe jęczenie. Bart PANLub 5/227; Oj, smoki, smoki, kopcie dół głęboki, cztery łokcie długi, dwa łokcie szeroki. I pochowajcie mnie w oliwnym ogrodzie, przy rozmarynowym rozłożystym chłodzie. Pieś Śl 2/556, ts. MAAE 1912/127.

PIEŚNI RELIGIJNE I PIEŚNI „ZA OBRAZEM”

24 – Matka Boska błogosławi dłonią jasną i oddala cień codziennych trosk.

A ludzkim snom błogostaw dłonią jasną i oddał od nich cień codziennych trosk. Bart PANLub 3/521, war. Bart PANLub 3/619.

25 – Dzięki promieniom łaski znikają grzechu cienie.

[Do Matki Boskiej:] I z serca łaski rzuc nam promienie w niebie, na ziemi dokota blask. Z serc ludzkich grzechu niech znikną cienie, tyś ich nadzieją i panią łask. Bart PANLub 3/568–569.

PIEŚNI ŻOŁNIERSKIE

26 – W cieniu starych drzew żegnają się kochankowie.

Te słowa [o mobilizacji] szeptał Ryszard swej Lili, w cieniu aleji gestych drzew, przy pożegnaniu, tej cudnej chwili taką piosenkę do Boga śle. Bart PANLub 3/367; war.: . . . w cieniu alei starych drzew. Świr Pieś 109.

PIEŚNI DZIADOWSKIE

27 – W cieniu jabłoni spotykają się kochankowie.

[Syn odchodzi w świat.] Matka strwożona z sercem ściśnionym udaje się do swego syna, on był w ogrodzie w cieniu jabłoni, a przy nim ruda dziewczyna. Bart PANLub 3/654.

BAJKI

28 – Smutny cień zmarłej matki przestrzega dzieci przed niebezpieczeństwem.

a. [Król ukarał królową śmiercią. To samo chciał uczynić z dziećmi] lecz gdy rodzeństwo spało, we śnie przestrzegł je przesmutny cień matki. Kap Baj 66.

b. [Dziewczyna, której ojciec zabił matkę, uciekła z domu. Poślubiła króla, ale spiskowcy chcieli się jej pozbyć] ... wówczas pojawia się blisko cień miłej matki o twarzy różanej i pełnej uroku, ale pociechy nie niesie, smutny i zalany łzami. Kap Baj 71.

29 – Głupi karmi cień obiadem, myśląc, że to człowiek.

[Trzej bracia pracowali przy owcach. Dwaj mądrzy paśli owce, a głupi nosił braciom obiady]. ... *Idzie z dwojakamy, ale patrzy, idzie chłop kole niego, a to buł igo cień. Un do nigo: - Cego ty chces ode mnie? Chłop nic.* [Brat postanowił go nakarmić i ten sposób stracił obiad. Przyszedł do braci i nie miał nic do jedzenia.] – *O, ty głupaku, toć to nie chłop, tyło cień.* Cheł Przas 2/14–15, war.: Tomasz Łop 99, K 3 Kuj 158, TN Olszówka 1993.

30 – Chłopiec wbija osinowy kij w cień padający od znikającego kamienia i w tym miejscu pojawia się diabeł pod postacią szlachcica.

[Szewcowa z synem chodzili po świecie i spotkali szlachcica w czarnej kapocie, który namawiał chłopca na naukę u siebie, ale nie chciał zdradzić swojego zajęcia. Szewcowa odpędziła szlachcica i szli dalej. Zmęczeni głodem ujrzeni nagle kamień, a na nim pieczeń, chleb i dzban z piwem. Gdy sięgnęli po jadło, wszystko zniknęło. Kiedy kilka razy zwodniczy posiłek się zjawiał, chłopiec domyślił się, co to znaczy] *osinowy kij podróżny zastrugał, zbliżył się do kamienia, i w miejscu gdzie cień jego padał, wbija kij do ziemi. Aż oto kamień znika, a gdzie był jego cień przygożdżony, stoi ten sam podróżny szlachcic.* Gli Baj 189.

PODANIA

31 – W zwaliskach zamku / na jeziorze błąkają się / włóczą się / przemykają się cienie pokutników / zmarłych.

a. W zwaliskach zamku ... błąka się cień pokutnicy, córki dawnych dziedziców, wtedy o północy jasne światło bije z wyszczerbionych okien, a widmo przez nie się przesuwają. K 23 Kal 12.

b. [W zwaliskach zamku znajduje się gród pokutnika.] *Bo ledwo kirem noc świat odzieje, dzikie się w baszcie rozchodzą jęki; krwawej tam łuny żar z gruzów leje, a wewnątrz kajdan chrobocą brzęki. Wtém wszystko ścicha i gasną żary, zgrzyt tylko słyhać górnych podwoji, i przez omszonych rozwalin szpary, cień się przemyka rycerza w zbroji.* K 14 Poz 378.

c. [Pewien chłopiec wyruszył na poszukiwanie skarbów ukrytych w Niemcowej Górze. Gdy zdradził sekret, skąd je ma, wszystko stracił. Wybiegł z karczmy i go już nikt odtąd nie widział.] *Ludzie mówili nieraz, że nocami po górach włóczył się jakiś cień, może to Jasiek skarbów szukał, może w swoim strapieniu zamiast bogactwa śmierć znalazł.* TL 1996/2/18.

d. [Według wielkopolskiej legendy Szwed gonił panią Mosiny po zamrażonym jeziorze. Gdy ją dogonił, lód załamał się i oboje utonęli. Dziś błąkają się ich cienie]. K 9 Poz 36.

e. [W Krakowskiem znana jest legenda o topielicy bladej, która ukazując się na zamkowej wieży, wróży przyszłość narodowi.] Ma to być cień ukochanej Wandy naszej, co wolała wskoczyć w Wisły tonie, niżli pójść za Niemca. K 48 Ta-Rz 308.

OPOWIEŚCI WIERZENIOWE

32 A – Nocą / w ciemnościach pojawiają się cienie zmarłych / upiórów (podobne do mgły).

a. Informatorka w Rudzienku, pow. lubartowski utrzymywała, iż kiedy szła w nocy do sąsiadów zauważyła w obejściach gospodarskich cień swej zmarłej matki i gdy po chwili wybiegły obydwie z siostrą na podwórze cień zmarłej oddalał się milcząco i stawał się coraz mniejszy. Kuk Pow 206.

b. [Kobieta opowiada o niezwykłym zdarzeniu:] *To jo powoli jide pu dumowi, a "uno przedy mnom sie znalazło ji szło, tako ciń, duży cłowiek, a kroków nie było słyhać ani żodnygo tyntyntu, tylko p"owietrze tak niesło tego cłowieka.* [Był to człowiek bez głowy]. Szym Dom 352.

c. *Raz jak jedna kobiéta szła do koszcioła reno, eszcze béto ciémno. Przy tym moszcie za Michorowem zjawiéła sze taka cień, taka mgła jakby cłowiek, ale bez głowy i bez nogów. Duże béto i rosło zawdy dali. Jak sze z nio zrównało, dało sze w strone i zginęło.* Łęga Malb 120.

d. W 1934 r. informator miał narzeczoną w Michowicach, codziennie ją odwiedzał i wracał zawsze bardzo późno. Musiał przechodzić przez mostek, na którym pojawiły się duchy. Pokazał mu się w tym miejscu cień wielkiego człowieka. Wóz Łow 53.

e. [Mieszkaniec okolicy Gopła opowiadał, że] w r. 1816 przy blasku księżyca, spostrzegł wyraźnie nad jeziorem około śgo Jana (Chrzyc.) [św. Jana Chrzyciciela, 24 VI] tłum cieniów, krzątających się około niewodu; jedne z nich ciągnęły liny ogromnej sieci; drugie już do matni się brały [były to dusze utopionych rybaków]. K 11 Poz 13.

32 B – Zmarły mąż nachodzi w postaci cienia żonę, która łamie zakaz dany jej za życia.

[Chłop nie pozwalał żonie i córce pójść na odpust do Kalwarii.] *Jak ten chłop umar, tak zona jego i córka wybrały sie juz róz na ten odpus do Kalwarye. Ale jak ino wysły poza chatupę, tak użrały zaráz jakisik cień, co sed wciqz za niemi i nie opuściu ich na zádneńm stapieniu.* Święt Nadr 548.

32 C – Kobieta jedna, ujrawszy światło w kościele, wszedła, sądząc, że już rozpoczęło się nabożeństwo, i postrzegła napelnioną świątynię ludem i kapłana przy ołtarzu. Lud ten był jak mgła, jak cień. [To ksiądz z tamtego świata odprawiał mszę z duszami]. K 53 Lit 391.

32 D – Zmarły pokazuje się w postaci cienia.

[Podczas jasnego i cichego wieczora chłop jechał do młyna. Księżyc świecił niczym słońce. Nagle usłyszał wołanie, ale głos był ciężki, nieludzki. Widać było wielki cień chłopca. Konie stanęły dęba. Cień ominął szybko wóz i leciał na górę, gdzie chowali zmarłych na cholere]. Wojew Opocz 61.

33 – Cień ze światłem na łące to pokutujący świczek / geometra.

a. Stary Józwa ... szedł gościńcem, a potem skreślił na drożynę polną. Noc była dość zimna. Gdy znalazł się na łące, gdzie w stawach jeszcze kumkały żaby, zauważył, że tuż-tuż przy nim posuwa się jakiś cień ze światłem. Od razu pomyślał sobie, że to pewnikiem musi być pokutujący świczek, co go też nazywają geometrą. Dek Sier 141.

34 – Cieniami posługuje się diabeł / zły duch, aby straszyc ludzi.

a. *Kiedy indziej stał chłop przy oknie, księżyc świecił, a okno wychodziło na pastwisko. Wpatruje się ... poznaje; na jego działce pali się ognisko, koło niego migają cienie.* [Pomyślał, że ktoś przygnał konie na jego pastwisko i postanowił spłoszyć złodzieja i zbić go. Gdy doszedł do ogniska, nie było ani ludzi ani koni. Tylko pokazał się kruk niosący drzewo i podkładający do ognia. Chłop bardzo się przestraszył]. *To diabeł z Izdebki tak sobie z niego zadrwił.* Kot Podg 59.

b. [Chłop, który chciał zostać guślarzem, nie spełnił postawionego mu warunku.] Odtąd w jego chałupie zaczęły się dziać rzeczy dziwne: pobrzękiwały fajerki, ogień gadał pod kominem, a po ścianie przesuwwały się jakieś tajemnicze cienie. Dek Sier 158.

PISANA POEZJA CHŁOPSKA

35 – Ludzie szukają zbawienia / I blasku chcą, nie cienia. [M. Basa] TL 1992/3–4/66.

36 – Błogostawieni są ludzie, co sieją światła skroć [dalej: skroś] cieni. [Z. Łoboda-Zyzańska] Szcz Ant 484.

37 – *Co bym ja ta rad? . . . Mieć kilka pni pszczoł, / Pod lipami usiąść w cieniu, / Przysłuchać się ich brzęczeniu, / Plastr miodu na stół.* [J. Myjak-Myjkowski] Pig Wyb 62.

BIBLIOGRAFIA: Chev Dic 3/416–417; Cir Sym 98; De Vries Dic 417–418; Duf STB 450–451; Kow Lek 62–64; Slav Mif 2/458–459; Tomicki Ryszard, *Słowiański mit kosmogoniczny*, „Etnografia Polska” t. 20, 1976, z. 1, s. 47–97; Żajw Ukr 598.

→ CIEMNOŚĆ, MGŁA, ŚWIATŁO.

Ewa Paławska